

Микола Рябчук

ЛІБЕРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ: CONTRADICTIO IN ADIECTO?

Масові антиурядові протести, що вибухнули в Києві наприкінці 2013 року й дістали назву «Євромайдан», актуалізували цілу низку задованих політичних проблем, серед яких не лише очевидне питання недовіри до влади, а й менш очевидне, проте не менш важливе питання суспільних цінностей та ідентичностей. «Євромайдан» зразка 2013 року видається, на переважну думку, «націоналістичнішим» від свого «помаранчевого» попередника, – що зумовлено багатьма причинами, окресленими тут лише побіжно. Головна увага статті зосереджена на проблемі ліберального націоналізму – як єдиній реальній альтернативі націоналізмові неліберальному, агресивному і ксенофобному. Підставовим для автора в цьому аналізі є визнання факту, що націоналізм, у тих чи тих формах, необхідний і неминучий для існування націй, а тим більше – для процесів державо-націотворення. В українській історії переважали ліберальні форми націоналізму, хоч були і поважні винятки. Сьогодні українському ліберальному націоналізмові доводиться змагатися відразу з двома досить сильними супротивниками, котрі, попри взаємну непримиренність, ефективно одне одного підсилюють. З одного боку, це – неліберальний, войовничий, нативістсько-популістський націоналізм українських радикалів. З другого боку – (нео)колоніальний, відчутно українофобський націоналізм радикалів російських та русофонних, свідомо підживлюваний колишньою метрополією і досить часто толерований в Україні регіональною, а подеколи й центральною владою.

Ключові слова: Україна, посткомунізм, націоналізм, лібералізм, правий радикалізм.

Mykola Riabchuk. Liberal Nationalism: contradictio in adiecto?

The mass anti-government protests that erupted in Kyiv at the end of 2013 – the so-called 'Euromaidan', brought to the fore a daunting issue of two unfinished revolutions – both national and democratic. The former makes the national liberation, anti-(neo)colonial agenda in the

Maidan quite perceptible, blurring a genuinely civic character of the event and giving a voice to various nationalistic actors. The article strives to examine the state and the prospects of liberal nationalism in Ukraine – as the only viable alternative to the illiberal, intolerant, and xenophobic nationalisms of both Ukrainian and Russian/Russophone radicals promoted, on the one side, by the right-wing Ukrainian radicals and, on the other side, by neo-Soviet, pan-Slavic, and Russian Ukrainophobic groups that benefited from the covert and overt support from the ruling party. The paper refrains from discussing the normative compatibility of liberalism and nationalism, accepting instead a sheer fact that some forms of nationalism are immanent for the very existence of a nation and even more so for the process of nation building. It argues that for a number of historical reasons the liberal forms of nationalism have predominated in Ukraine within the past decades. Lately, however, it was endangered by irresponsible policies of the government that radicalized the political scene.

Key words: *Ukraine, postcommunism, nationalism, liberalism, far right.*

Вступ

У західній політичній думці, яка претендує на глобальну універсальність, лібералізм є безумовною цінністю – синонімом толерантності і поваги до особистої автономії та прав людини, однією з підвалин, на яких зведено сучасну цивілізацію. Націоналізм, навпаки, досить часто вважається безумовним злом, синонімом ксенофобії, шовінізму, насильства, «війни, що ставить сусіда проти сусіда і ділить, здавалося б, неподільні країни» [1, с. 53]. У цьому контексті термін «ліберальний націоналізм» виглядає як оксиморон, *contradictio in adiecto*, щось на кшталт «раціональної ірраціональності», «цивілізованого варварства», «толерантної нетерпимості» чи «індивідуалістичного комунітаризму».

Після Другої світової війни з усіма її жахіттями, спричиненими начебто націоналістичним божевіллям, націоналізм став на Заході чимось «філософськи непристойним і політично реакційним» [2, с. 3]. Панівною зробилася думка, що процеси модернізації, зокрема глобальне розширення комунікацій та міжособистісного спілкування, зростання соціальної мобільності та загального рівня

освіти, культури і суспільного добробуту поступово сприяє утвердженню ліберально-демократичних цінностей і приборкує ірраціональність, нетолерантність та націоналістичні ексцеси. Допіру після падіння комунізму в 1989 – 1991 роках та появи понад двох десятків незалежних держав на місці внутрішньої і зовнішньої Радянської імперії західні вчені почали приглядатися до розмаїття націоналізмів у нових державах як істотного чинника їхнього подальшого – ліберального чи неліберального – розвитку. Кардинальна відмінність напрямів і перебігу посткомуністичних трансформацій спонукала дослідників сформулювати питання, котре, імпліцитно принаймні, стосується й «оксиморонної» категорії «ліберального націоналізму»: «Чому лібералізм в одних постленіністських державах виявився більш сумісним із реконструкцією національної ідентичності, ніж в інших?» [3, с. 669].

Вони мушили визнати, що націоналізм відіграв істотну або й вирішальну роль у розпадові імперії і що крах комунізму був зумовлений не лише емансипацією громадянського суспільства від тоталітарної держави, а й емансипацією національних / націоналістичних суспільств від домінування імперського центру. Не лише громадянська, а й націоналістична мобілізація була потужною рушійною силою ліберальних антикомуністичних рухів у Польщі, Прибалтиці, Чехословаччині, Україні. Для всіх цих народів національне визволення було не менш важливим, ніж здобуття громадянських свобод; власне, ці цінності у згаданих рухах часто поєднувались у нерозривне ціле. Відтак науковці, принаймні декотрі, мушили визнати, що «певна форма націоналізму справді потрібна для підтримання ліберальної демократії» [4, с. 8]; що «демократія ґрунтується на міцно злютованих ідентичностях, які забезпечує належність до нації, – без цього не буває демократичних держав» [5, с. 42]; і що лібералізм сам «залежить від певної націоналістичної легітимізації народного суверенітету та державних кордонів» [6, с. 35].

Поняття ліберального націоналізму зробило на Заході досить стрімку кар'єру, ставши предметом гарячих інтелектуальних дискусій. В Україні, на жаль, жодного відгомону цих дискусій поки що не помітно. На це є низка причин, і я постараюся коротко їх окреслити у першій частині статті. Її головна мета, однак, – з'ясу-

вати характер сьогоденішнього українського націоналізму, його сумісність із ліберально-демократичними принципами та його роль в актуальному процесі побудови держави та нації, від чого, вочевидь, залежатиме і їхній майбутній характер. Цьому присвячено, відповідно, другу й третю частини цієї статті.

Щоб уникнути складних теоретичних дискусій з приводу нормативної сумісності лібералізму й націоналізму, які виходять далеко за рамки статті, я застосовую суто прагматичний, «фактовий» підхід до проблеми – приблизно у тому ж дусі, що його пропонує в одній із рецензій Еріка Гаріс: «Націоналізм і лібералізм є сумісними, тому що *мусять* такими бути, а не тому, що існує якась внутрішня сумісність між колективістським націоналізмом та індивідуалістичним лібералізмом» [3, с. 669]. Іншими словами, навіть якщо між ними немає сумісності з нормативної точки зору, вона все ж мусить бути досягнута прагматично до максимально можливої міри – як частина і чинник демократизації, модернізації та вестернізації країни [7, с. 80]. Без цього Україна не буде ані внутрішньо стабільною, ані міжнародно шанованою.

Ідеологічні збочення

І націоналізм, і лібералізм були проscribeвані в СРСР як ідеологічна ересь. Обидва збочення вважалися засадничо несумісними з офіційною, єдиною «науково правильною» та монополюю панівною ідеологією марксизму-ленінізму. «Буржуазний націоналізм», однак, вважався не лише ідеологічним збоченням, а й політичним злочином, що підпадав під статтю кримінального кодексу про «антирадянську діяльність». Практично всі народи СРСР мали своїх «націоналістів» – збоченців, які непокоїлися мовними, культурними та іншими правами своїх етносів і яких після коротких профілактичних бесід КГБ запаковувало до тюрем або психлікарень. «Буржуазних націоналістів» не було лише серед росіян – із простої причини. Російський націоналізм, починаючи від 30-х років, був у СРСР частиною офіційної ідеології, і тому не заборонявся, а навпаки, заохочувався – під назвою «радянського патріотизму».

Лібералізм, тим часом, хоча й засуджувався в СРСР, проте під параграфи кримінального кодексу, як правило, не підпадав. Його теж вважали буржуазною ідеологією, підступним винаходом панів-

них класів, спрямованим на відволікання пролетаріату від класової боротьби, його приборкання та уярмлення капіталістами. В самій країні цей термін уживали, як правило, з прикметником «гнилий», що вказував на брак твердих ідеологічних засад, втрату політичної пильності й готовність іти на примирення й компроміси з класовим ворогом. «Гнилих лібералів» цькували, виганяли з навчання чи праці, проте до ув'язнення здебільшого не доходило.

У посткомуністичну добу і лібералізм, і націоналізм зберегли переважно негативні конотації у суспільній свідомості. Жодна партія з цими словами у своїй назві та з чітким наголошуванням відповідних засад у програмних заявах не здобула в постсоветських республіках помітного успіху. (Ліберально-демократична партія Жириновського лише підтверджує правило. Фактично вона є партією одного популістського харизматика, що асоціюється з чим-завгодно, крім ліберальної демократії).

В Україні менше 8% опитаних визнають себе прихильниками націоналістичної ідеології [8; 9], натомість 41% вважає, що це «ідеологія, яка розколює суспільство на етнічних українців та “не українців” і передбачає обмеження прав “не українців”», і ще 15% – що «це явище, яке існувало в Західній Україні в 1940 – 1950 рр. і тепер не є актуальним» [10]. Таке упереджене ставлення до націоналізму є великою мірою наслідком радянської пропаганди, котра завзято демонізувала «українських буржуазних націоналістів» як екстремістів, зрадників та нацистських колаборантів: «Вона витворила їм і глибоко защепила імідж здичавілих зарізяк, без жодної політичної чи ідеологічної цілі, крім руйнувань та убивств. Цей імідж закорінився особливо глибоко у найбільш советизованих регіонах Півдня та Сходу України, котрі традиційно були оплотом для правління Компартії. Росіяни і русофони прийняли цю підказку від влади і часто й охоче обзивають «бандерами» всіх національно свідомих українців, які відважуються розмовляти власною мовою» [11].

Поширення в Україні західних поглядів та ідей у посткомуністичний період не принесло у цьому плані істотних змін, оскільки нормативна вартість націоналізму в панівних західних дискурсах залишається досить низькою. Найчастіше його представляють як темну, ірраціональну, деструктивну силу. Сенфорд Левінсон пригадує щире обурення своєї наставниці Джудіт Шкляр на одній із

панелей конференції APSA (American Political Science Association) 1992 року, де вона була дискутантом і де один із доповідачів висловив припущення (навіть не твердження, а лише припущення), що «кожна серйозна ліберальна політична теорія мусить містити в собі й певні елементи націоналізму». Термін «ліберальний націоналізм» був для неї не просто оксимороном, себто поєднанням несумісних понять на кшталт гарячого снігу чи сухої води. Він був іще й небезпечною вигадкою, котра «могла призвести до потенційно згубних наслідків, знижуючи нашу пильність супроти нищівної дії всіх і всяких націоналізмів» [12, с. 626–627]. Для неї, як і для більшості західних політологів її доби, націоналізм був чимось «сутнісно ірраціональним і майже неминуче небезпечним, позначеним передусім надмірною увагою до кровних зв'язків і, отже, досить часто, кровопролиттям – пусканням крові тим, хто не відповідав вимогам племінної пов'язаності». Левінсон підкріплює це спостереження також характерною цитатою з Майкла Ігнат'єва: «Якщо нація дає людям підстави жертвувати собою, то й так само дає їм підстави вбивати інших» [12].

Низька популярність ліберальної ідеології у пострадянських державах має дещо загадковіший вигляд, беручи до уваги, що лібералізм не був за радянських часів так потужно демонізований, як націоналізм, а також – що його нормативна цінність на «взірцевому» для нас Заході є незрівнянно вищою. Живучість антиліберальних настанов у пострадянських державах не в останню чергу пов'язана з тим, що демократія в них постала як специфічне продовження радянської «соціалістичної демократії», засадничо неліберальної. Водночас, за відсутності у публічному дискурсі належного розрізнення й розмежування, її часто трактують як правдиву демократію, дискредитуючи тим і термін, і саме явище.

Пострадянська «демократія» асоціюється у масовій свідомості радше із беззаконням та хаосом, із корумпованою й безвідповідальною владою, аніж із верховенством права та ефективними демократичними інституціями. Якщо до слова «демократична» (держава) додати в публічному дискурсі ще й прикметник «правова», то з'являється принаймні натяк на якість її зміцнення й усправедливлення. Якщо ж додати «ліберальна», то це, ймовірно, для багатьох буде вказівкою на ще більше безладдя і беззаконня. Навряд чи

політики це раціонально осмислюють, проте інтуїтивно – відчують. Вони знають своє населення й розуміють, що тужить воно не так за лібералами типу Гавела або Ющенка, як за «сильними лідерами» типу Путіна чи Піночета. І якщо цілком відмовитися від «демократії» пострадянські політики не наважуються із цілої низки причин – як міжнародних, так і внутрішніх, – то обтяжувати себе ще й гаслом «лібералізму» вони зовсім не прагнуть. «Правова держава» в цьому імітаційному дискурсі звучить справді переконливіше.

Прикметно, що жоден із дотеперішніх Президентів України не вживав терміна «ліберальний» у публічних виступах, – що навряд чи можна пояснити самим лише їхнім «соціалістичним» походженням та відповідними ментальними стереотипами [13]. Те саме стосується й лідерів демократичної опозиції [14]. Всі вони мовби зумисне уникають певних слів і понять, декларуючи за різних нагод бажання збудувати в Україні «цивілізовану, правову, європейську, демократичну державу», проте ніколи не «ліберальну демократію». Їхня підсвідома упередженість до цього терміна зумовлена, правдоподібно, не лише засадничо ворожим радянським ставленням до лібералізму, а й характерною для комуністичних інтерпретацій редукацією лібералізму до суто економічних понять. Лібералізм у цьому дискурсі видається радикальною альтернативою не лише до «соціалізму», а й до «соціальної держави», «соціального захисту», «соціальних програм» тощо. Він виявляється таким собі демонічним утіленням капіталістичного *laissez faire*, диких джунглів, де виживає спритніший.

Ліберали мимоволі

Низька популярність слова «націоналізм» у пострадянських державах зовсім не означає, що немає самого явища. Так само, як і відчутне переважання антиліберальних настанов не означає, що ліберальна ідеологія не має певного впливу й поширення – принаймні в інтелектуальних середовищах. А тим більше не означає, що теоретичне опрацювання й практичне утвердження ліберальних засад є в Україні зайвим чи неможливим.

Український націоналізм від самого народження в першій половині XIX століття розвився як різновид народницької ідеології, витвореної місцевою інтелігенцією і спрямованої на так зване

«національне відродження» (чи «пробудження») – поступову акультурацію несвідомих селян у «свідомих українців». Під цим оглядом він був схожий на етнокультурні націоналізми всіх інших бездержавних східноєвропейських народів – з одним істотним винятком. Українців у Російській імперії не визнавалося за окрему національність; офіційно вони вважалися за регіональний/діалектний різновид росіян. Як наслідок, український національний проект неминуче мусив розвинутися як проект емансипаційний і, у певному сенсі, антиросійський (антиімперський). Бути українцем означало не бути, всупереч офіційній версії, росіянином. Імперське заперечення окремої української мови й національності не лише робило росіян для українців головним «Іншим», а й спонукало їх до постійного підкреслювання й плекання цієї «іншості» як передумови і запоруки національного існування, його своєрідної легітимізації.

Символічна мовно-культурна емансипація передувала, легітимізувала й, у певному сенсі, покликана була забезпечувати політичну суверенність. Щоб витримати асиміляційний тиск із боку імперії, що стала на шлях європеїзації/модернізації, українські інтелектуали мусили знайти адекватні символічні ресурси, які б виглядали достатньо модерними, тобто виходили за межі традиційних посилянь на героїчне минуле й барвистий фольклор. Щоб мати майбутнє, відстала селянська нація мусила бодай символічно прилучитися до модерного світу, причому зробити це не через імперську столицю й імперську культуру, а безпосередньо, попри Імперію й усупереч Імперії. Українці мусили знайти для себе альтернативний цивілізаційний центр, котрий був би не менш привабливим і потужним, ніж традиційно-імперський, й водночас прихильнішим (чи бодай нейтральним) щодо їхнього національного існування. Такий центр існував лише на Заході, у Європі, тож українські націотворці мусили стати західниками, оскільки це був єдиний реальний спосіб запевнити символічну і, за сприятливих обставин, політичну життєздатність для свого проекту. Це означало, зокрема, й засвоєння, щире чи вимушене, панівних на Заході ідеологій. Ліберальна демократія майже весь час, за істотним винятком 1930-х років, домінувала на Заході, і це накладало відбиток на український націоналізм протягом усього його розвитку.

«Повернення до Європи» зробилося характерним лейтмотивом у риторичі українського націоналізму – достоту як і в дискурсах

інших східноєвропейських націоналізмів, що змушені були після Другої світової війни протистояти російсько-радянському домінуванню. Для кожного з них «повернення до Європи» означало повернення до норми, виправлення історичної несправедливості, усунення цивілізаційного збочення.

Стівен Шульман, зауваживши досить сильний громадянський компонент у східноєвропейських націоналізмах, дав цікаве тлумачення цьому явищу: «Модерні національні ідентичності в цьому регіоні розвинулися в опозиції до советської домінації та універсалістської комуністичної ідеології. Коли советсько-комуністичне правління ослабло і врешті впало, народи регіону знов згуртувалися довкола своєї спадщини, інтерпретуючи її тепер як засадничо демократичну – на противагу накинутій імперськими хазяями. Конструюючи національну ідентичність і утверджуючи національний суверенітет, більшість титульних етносів регіону послідовно наголошували демократичні принципи, знехтувані за комунізму, – верховенство права, політичну рівність, права меншин. Таким чином, якщо у XIX столітті реактивний характер східноєвропейського націоналізму спонукав насамперед до утвердження етнокультурних компонентів національної ідентичності, наприкінці XX він спонукав до наголошення компонентів громадянських» [15, с. 582].

У наступній праці Стівен Шульман звернув увагу на значну кореляцію між сильною українською національною ідентичністю та прихильністю до демократії, ринкових реформ і демократії. На його думку, в основі цього зв'язку – уявлення українців про самих себе, уявний образ, *self-image*. Оскільки український націоналізм наголошує засадничу «іншість» України щодо Росії, підкреслюючи, зокрема, її уявну «європейскість» на противагу гаданій російській «азійськості», він змушений *volens-nolens* приймати весь набір західних ліберально-демократичних цінностей як начебто цілком «органічних» для українців і цілком чужих (начебто) для росіян [16, с. 67].

Цей підхід, зрозуміло, говорить більше про самоствердження українців та їхню символічну емансипацію з-під російського домінування, аніж про реальну відданість громадянським, республіканським та ліберально-демократичним цінностям, окресленим як

«європейські». Віддаль між сконструйованим власним образом «європейської нації» та її реальним – глибоко советизованим, неліберальним, негромадянським, у найкращому разі, амбівалентним – характером може бути справді значною. Проте ідеальний образ задає певну ціннісну норму, спонукаючи націю поступово засвоювати ті риси, які її до того уявленого образу наближають.

Владімір Тісманяну, один із найзавзятіших критиків східно-європейських націоналізмів, слушно застерігає не переоцінювати їхньої гаданої громадянськості та ліберальності, проте все ж визнає, що загальна тенденція є важливою і що навіть формальне, великою мірою вимушене прийняття ліберальних цінностей як певної норми об'єктивно сприяє їх поступовому засвоєнню: «Хоч би там що проголошувала самоідеалізуюча риторика місцевих культурних еліт, їхні суспільства мають давню традицію неліберальної, антимодерної, часто ксенофобської й ексклюзивістської поведінки. Іншими словами, посилення на центрально-європейську ідентичність докомуністичних часів, яка начебто ґрунтувалася на толерантності, громадянськості і довірі – на противагу колективістсько-авторитарній моделі, накинутій Советським Союзом, недооцінює гетерогенного характеру цих політичних культур, у яких демократичні й недемократичні, прозахідні й антизахідні, модерні й традиціоналістські цінності й дискурси тривалий час змагалися одне з одним. Важливою, однак, є загальна ліберальна тенденція в європейському та світовому розвитку і низька репутація репресивних форм політичної організації. Не менш важливою є й глобалізація громадянських мереж, зокрема правозахисних, для сприятливого перебігу посткомуністичних трансформацій» [17, с. 83].

Українці насправді можуть не надто й відрізнитися від росіян чи советизованих жителів інших пострадянських республік. Важливішою є мета, якій слугує здійснюване ними дискурсивне «іншування» та плекання власного позитивного іміджу: затушовуванню власних вад та інфантильному самолюбіванню чи, навпаки, самовдосконаленню та громадянській мобілізації.

Між двох сил

З опитувань громадської думки постає досить суперечлива картина норм і цінностей, на яких ґрунтується українська іден-

тичність і, відповідно, український націоналізм. Якщо запитати людей, що робить їх українцями, то домінуючими виявляються, принаймні на перший погляд, громадянські прикмети національної ідентичності:

Українське громадянство – 17,3%

Усвідомлення себе українцем – 40,4%

Знання української історії – 4,9%

Предки-українці – 22,7%

Українська мова – 3,9%

Важко сказати – 8,3%

Не відповіли – 3,9%

На питання, чи українська держава має бути насамперед державою української нації, а чи державою без етнічного означення, 22,2% підтримує першу, начебто етнічну позицію, тимчасом як 30,7% підтримує позицію начебто громадянську, а 37,2% шукають якогось середнього, компромісного варіанта [18, с. 44–45; 19].

З-поміж п'яти гіпотетичних чинників, котрі, на думку респондентів, найкраще єднають населення України в одну спільноту, 28% виокремлюють «рівні права і співіснування в рамках однієї держави», 12% – «спільні політичні принципи та ідеї», натомість лише 11% посилається на «спільну східнослов'янську культурну й історичну спадщину» і 8% – на «знання і розуміння української культури у мови». Найбільша, однак, кількість респондентів (33%) не виявляє чіткої прихильності ані до громадянської, ні до етнічної концепції нації, називаючи головним об'єднавчим чинником «прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян», що відбиває, правдоподібно, соціал-популістську традицію, успадковану від СРСР [20].

Інший чинник, який робить поняття етнічної та громадянської ідентичностей в Україні доволі двозначним, є різне розуміння цих термінів обома основними етнокультурними групами – українофонами й русофонами. Останні більш схильні підтримувати «державу без чітких етнічних означень», проте це аж ніяк не свідчить про їхню більшу відданість громадянським цінностям. Радше – вони сприймають таку державу як звичайне інституційне продовження радянської системи, де облудна формула «какая разница» всього лише прикриває збереження мовно-культурного й соціаль-

ного домінування історично упривілейованої російськомовної групи. Українофони це відчують і тому відкидають таку специфічну «громадянськість» – не конче з ворожості до громадянських цінностей, а скоріше через відчуття структурних нерівностей, сформованих століттями колоніалізму, та бажання бодай дещо ослабити мовно-культурне, економічне й політичне домінування русофонів. Їхня позірна прихильність до суто «етнічних» цінностей може у багатьох випадках означати всього лише заперечення фактичного панування іншої групи, що лицемірно маскується під «громадянську рівність», і виражати вимогу певних підтримчих дій для корінного населення, його мови й культури, маргіналізованих колоністами та відповідною дискримінаційно-репресивною політикою імперії.

Термінологічна двозначність поглиблює загальну концепційну плутанину й істотно затуманює роль та місце українського ліберального націоналізму щодо його ідеологічних суперників. З одного боку, існує давня й широка традиція запаковувати всі різновиди націоналізму, а особливо українського, в одну есенціалістську шухлядку, без будь-якого розрізнення й деталізації доволі різнорідних явищ. Радянська пропаганда облудно послуговувалась «антинаціоналістичною» риторикою для пригноблення всіх неросійських національних культур та ідентичностей – приблизно так само, як «антисіоністською» та «антикосмополітичною» риторикою прикривала офіційний антисемітизм. «За цілковитої відсутності дискримінації на індивідуальному рівні щодо українців держава жорстоко боролася з будь-якими проявами українського «націоналізму», який розумівся незмірно ширше, ніж, скажімо, вірменський чи узбецький. Фактично будь-яке прославлення України витлумачувалося як націоналізм, і в цьому була своя логіка, оскільки за близькості українців і росіян будь-яке підтвердження цінності української своєрідності було потенційно «антимосковським», що припускало підтвердження цінності відмінності українців від росіян» [21, с. 71].

Зауважимо, що «антинаціоналістична» риторика еманує з Москви і досі, а разом і з російських та російськомовних медіа в Україні, для яких «націоналістом» чи навіть «бандерівцем» досить часто є кожен українець, який не приймає накинutoї йому ролі «хохла» або малороса. Спрощений, недиференційований підхід до

складного й багатоманітного явища під назвою «український націоналізм» проникає подеколи й до наукових праць, прикрим прикладом чого стала свого часу монографія Ендрю Вілсона про український націоналізм 1990-х [22].

А з іншого боку, є так само міцна традиція цілковитого ігнорування російського / (нео)радянського націоналізму в Україні, або ж його фальшивого представлення як такої собі «інтернаціоналістської» чи «антинаціоналістичної» сили, дарма що здебільшого йдеться про силу засадничо антиукраїнську і ксенофобську. Лише зовсім недавно дослідники праворадикального націоналізму в Україні почали звертати увагу й на російські та проросійські партії цього типу. Найпомітніша з них – так звана Прогресивна соціалістична партія України, яка «характеризується советським та панслов'янським націоналізмом, радикальною антизахідною й, зокрема, антиамериканською позицією», – подолала навіть 1998 року чотиривідсотковий бар'єр і мала протягом чотирьох років у парламенті власну фракцію. «З огляду на соціалістичні економічні позиції, партію вважають лівою, хоча політично вона явно належить до праворадикальних» [23, с. 204].

Утім, проросійський/російськомовний націоналізм в Україні представлений не лише псевдолівими советофілами чи праворадикальними чорносотенцями. Він, як і всі націоналізми, має свій ліберальний напрям, представлений не так політичними партіями, як насамперед російськомовною інтелігенцією. Ці люди, як правило, пасивно дистанціюють себе від російськомовних радикалів-українофобів, проте ніколи не роблять цього активно. Почасти – тому що вважають український націоналізм куди більшою загрозою для України, чи принаймні для себе, ніж націоналізм російський. А почасти й тому, що великою мірою поділяють із радикалами загальну зневагу до українців і українського руху (Булгаков і Бродський у цьому сенсі парадигматичні), і при тому задля моральної та інтелектуальної зручності незмінно цей рух гомогенізують, примітивізують і виштовхують зі сфери нормальності у сферу obsesii («национальной озабоченности»). Єднає їх із радикалами також заперечення колоніалізму та його травматичної спадщини і, відповідно, потреби певних протекціоністських

заходів для усунення структурної нерівності між російськомовним і україномовним населенням.

Як наслідок, українські ліберали опиняються між молотом і кувалдою – між «власними» радикалами, котрі кленуть їх як зрадників та інфантильних дурнів («ліберасти» – характерний перл цього дискурсу), та – російськими/проросійськими радикалами, а часом і лібералами, котрі спільно запаковують їх в одну недиференційовану й демонізовану групу українських націоналістів (чи, як заведено висловлюватись у цьому дискурсі, «націонал-патріотів»).

Це істотно ускладнює або й узагалі унеможливорює діалог між ліберальними представниками обох спільнот, хоча тільки такий діалог міг би дати надію на мирне розв'язання проблем формування української ідентичності, нації та держави. Натомість українським лібералам доводиться змагатися ще з двома активними супротивниками – українськими і російськими радикальними націоналістами, котрі успішно підживлюють агресивність одне одного. Як наслідок, лібералам стає дедалі важче відстоювати з належною чіткістю й послідовністю свою позицію з багатьох контраверсійних питань. Актуальні дискусії про політику пам'яті та переоцінку багатьох історичних постатей і подій наочно показують, наскільки складно триматися безсторонньої істини й універсальних цінностей, дистанціюючись водночас від російсько-советського наративу, який звично маскує під «антинаціоналізмом» засадничу українофобію.

У недавній статті про політику пам'яті у поділених суспільствах Оксана Шевель проникливо пояснила, чому в Україні неможливо реалізувати іспанську політику пам'яті, засновану на плеканні «демократичної пам'яті»: «Наразі жоден політичний актор чи група не спробували й навіть не запропонували такої політики з огляду на два взаємопов'язані чинники. Першим є притаманна всім українським політичним акторам, незалежно від ідеологічної орієнтації, певність, що спільна пам'ять конче потрібна для єдності нації, а відтак для стабільності й життєздатності держави. Другим чинником є специфічний характер панівного російського історичного наративу, який бачить українців і росіян сутнісно належними до тієї самої панслов'янської національності і, таким чином, заперечує нормаль-

ність і легітимність української державної незалежності, а отже – відповідна реакція на цей наратив в Україні» [24, с. 155].

Україна, вважає дослідниця, просто не може собі дозволити поки що розкоші – зайняти ліберальну позицію *laissez faire* щодо спірних питань, які стосуються самого її існування. В Іспанії парадигматична зміна відбулася допіру після того, як «суперечки про пам'ять не загрожували вже національній єдності, досягнутій на іншій основі – успішної демократизації. Демократичні й економічні реформи в Україні не досягли поки що й близько того успіху, що іспанські, а тому й не можуть забезпечити основи для нового наративу. Україні доводиться протистояти дестабілізаційному натискові російсько-совітського наративу – за відсутності реформаційних здобутків чи інших реалій, які могли б стати основою для національної єдності. За цих обставин промоція демократичної пам'яті видається надто небезпечною, натомість конструювання переконливого українського контрнاراتиву супроти російського залишається імперативом» [24, с. 157].

Оксана Шевель слушно зауважує, що спроби замінити грубий російсько-совітський наратив таким самим грубим «проукраїнським» скоріш за все не увінчаються успіхом на національному рівні. Вона пропонує протилежний підхід – використати демократичну пам'ять і, можемо тут додати від себе, ліберально-демократичну ідеологію для формування справді потрібної Україні національної єдності. Після «помаранчевої революції» такий підхід міг бути цілком реальним, проте зміна режиму у березні 2010 року повернула Україну в цілком протилежному напрямі. Протягом чотирьох років Президент Віктор Янукович та його уряд здійснювали дедалі жорсткішу авторитарну політику, поєднуючи її з низкою специфічних заходів, спрямованих на ресовітизацію символічного простору та подальшу соціальну маргіналізацію україномовних, зокрема західних українців, приниження їхньої мови, культури та ідентичності.

Віктор Янукович і його радники скоріш за все не читали дослідження Стівена Шульмана про кореляцію між українською ідентичністю громадян та їхньою прозахідною, проринковою, продемократичною орієнтацією. Проте діяли цілком відповідно до Шульманових спостережень: всіма доступними засобами намагались ослабити українську ідентичність як головну перешкоду своєму авторитарному врядуванню та заступити її звичнішою й

політично зручнішою ідентичністю гомо советікуса, засадничо антизахідною й антиліберальною, – різновидом тієї самої російсько-советсько-східнослов'янської ідентичності, що її подібні авторитарні режими плекають у Росії, Білорусі та Придністров'ї. Саме такий хід подій іще на самому початку Януковичевого врядування досить проникливо передбачив американський політолог Олександр Мотиль: «Українцям, – писав він, – слід очікувати, що наступ на демократію й українську ідентичність триватиме. Оскільки українська мова, культура й ідентичність пов'язуються з демократією і Заходом, а російська мова, культура й ідентичність, на жаль, – з авторитаризмом і советським минулим, Янукович повинен атакувати і демократію, й українську ідентичність з однаковим завзяттям» [25].

Це, своєю чергою, дало певні козирі радикальним націоналістам, котрі звинуватили насамперед лібералів у поразці революції. Дисфункціональна демократія в Україні, на їхню думку, впала не тому, що була дисфункціональною, а тому, що була демократією. Вони приписали її поразку не цілковитій неефективності Ющенка чи, скажімо, опортунізму Тимошенко, а всього лише їхній гаданій м'якості, толерантності та бракові націоналістичного запалу. До певної міри українська ситуація 2010-х років повторила галицьку ситуацію кінця 1920-х – початку 1930-х, коли розчароване і принижене українство відвернулося від демократів, винних начебто у поразці національно-визвольних змагань, і прихилилося до «твердих хлопців» з ОУН, котрі знали прості відповіді на всі питання. Вигравши 2010 року місцеві вибори в Галичині, праворадикальна партія «Свобода» закріпила через два роки свій електоральний успіх у масштабах усієї країни, здобувши на виборах до Верховної Ради несподівані 10% голосів, усупереч прогнозованим чотирьом. Впливовою політичною силою в загальнонаціональному масштабі вона так і не стала, проте спромоглася успішно, як свого часу вітренківська ПСПУ, виконувати роль політичного «спойлера». Це було, зокрема, помітно в її недавніх намаганнях підпорядкувати собі ліберальний і понадпартійний Євромайдан, нав'язати йому свої гасла, риторику і символіку, а також у млявій реакції партійного проводу на провокативні дії й висловлювання багатьох свободівських активістів.

Судячи з того, що доступ цієї партії до медіа та інших ресурсів у 2010-х роках помітно поліпшився, можна припустити, що їй було відведено певну технологічну роль у збереженні й зміцненні авторитарної влади [26]. Розрахунок міг бути доволі простий: якщо Центральну Україну Партія регіонів сподівалася ресоветизувати і, таким чином, відвоювати від «помаранчевих», то в Західній Україні вона таких шансів не мала і тому вирішила здати регіон «третьій силі», котра на практиці мусила б виявитися такою ж «третьою», як і партія Жириновського стосовно партії Путіна.* Віддаючи Західну Україну «Свободі», Партія регіонів досягла відразу трьох цілей: (1) позбавила своїх реальних суперників – націонал-демократів – основної електоральної бази, (2) створила опудало «бандерівського неонацизму» для решти країни та світової спільноти, що його й досі експлуатує російська і проросійська пропаганда та (3) звично запакувала своїх головних супротивників – ліберальних націоналістів – до одного іміджевого пакету з фіктивним «націоналістичним талібаном».

Ця стратегія, хоч і цинічна (власне, саме тому, що цинічна), справді принесла партії влади короткотерміновий успіх, проте у кінцевому підсумку призвела до фатальних наслідків, поставивши країну на грань війни і розколу.

Висновки

Ліберальний націоналізм в Україні на початку 2010 років опинився в глибокій кризі, перебуваючи під потужним тиском двох ідеологічних супротивників, котрі парадоксальним чином взаємодіяли й одне одного доповнювали. З одного боку, це – неліберальний націоналізм колоністсько-креольського типу, утверджуваний панівною русофільсько-радянською Партією регіонів. З другого боку, це – неліберальний націоналізм українських правих радикалів. Українські ліберали й самі істотно приклалися до власної поразки, не знайшовши адекватних і своєчасних відповідей на політичні та ідеологічні виклики. Вони так і не спромоглись ефективно дистанціювати себе у суспільній свідомості від націонал-радикалів, у тому числі на Євро-

* Див., напр., свідчення Тараса Чорновола про відрядження членів Партії регіонів (до якої він у той час належав) із Луганська на Західну Україну захищати результати «Свободи» на парламентських виборах 2006 року [27]. Див. також журналістські розслідування щодо партійних фінансів [28].

майдані, і не зуміли привабити на свій бік потенційних союзників із-поміж поміркованих русофонів, які традиційно зберігають в українській політиці позицію «над поєдинком». Витіснення ліберальних націоналістів з української політичної сцени полегшило на якийсь час авторитарній владі збереження монопольних позицій, проте у кінцевому підсумку призвело до загрозової для всього суспільства етнополітичної радикалізації.

1. Lichtenberg J. How Liberal Can Nationalism Be? / Judith Lichtenberg // *Philosophical Forum*. – 1996–1997. – No. 1-2.
2. Miller D. In Defence of Nationality / David Miller // *Journal of Applied Philosophy*. – 1993. – No. 1.
3. Harris E. Untitled review / Erika Harris // *Slavic Review*. – 2009. – No. 3.
4. Auer S. Liberal Nationalism in Central Europe / Stefan Auer. – London, 2004.
5. Schopflin G. Nationalism and Ethnicity in Europe / George Schopflin // Charles A. Kupchan. *Nationalism and Nationalities in the New Europe*. – Ithaca, 1995.
6. Nootens G. Liberal Nationalism and the Sovereign Territorial Ideal / Genevieve Nootens // *Nations and Nationalism*. – 2006. – No. 1.
7. Agassi J. Liberal Nationalism for Israel / Joseph Agassi. – Jerusalem, 1999.
8. Центр Разумкова. Соціологічне опитування, червень 2008. Як Ви ставитеся до наведених ідеологічних течій? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=338
9. Політичні ідеології в українському суспільстві. Дослідження проведене Інститутом ДемАльянсу весною 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost11223>
10. Центр Разумкова. Соціологічне опитування, грудень 2005. Який зміст Ви вкладаєте у поняття «український націоналізм»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=741
11. Motyl A. Difficult Task Defining Bandera's Historic Role / Alexander Motyl // *Moscow Times*. – 2010. – March 11.
12. Levinson S. Is Liberal Nationalism an Oxymoron? An Essay for Judith Shklar / Sanford Levinson // *Ethics*. – 1995. – No. 3.
13. Леонід Кравчук, «Є така держава – Україна». Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання. – Київ: Глобус, 1992.
14. Вячеслав Чорновіл. Пульс української незалежності. Колонка редактора. – Київ: Либідь, 2000.
15. Shulman S. Challenging the Civic/Ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism / Stephen Shulman // *Comparative Political Studies*. – 2002. – No. 5.

16. Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine / Stephen Shulman // *Slavic Review*. – 2005. – No. 1.
17. Tismaneanu V. Discomforts of Victory: Democracy, Liberal Values and Nationalism in Post-Communist Europe / Vladimir Tismaneanu // *West European Politics*. – 2002. – No. 2.
18. Wilson A. Elements of a theory of Ukrainian ethno-national identities / Andrew Wilson // *Nations and Nationalism*. – 2002. – No. 1.
19. Центр Разумкова. Соціологічне опитування (динаміка 2006–2007 рр.). Яке із наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=715
20. Центр Разумкова. Соціологічне опитування, грудень 2005. Який із зазначених чинників найбільше об'єднує народ України в єдину спільноту? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/poll.php?lng=UKR&poll_id=284
21. Фурман Д. Украина и мы. Национальное самосознание и политическое развитие / Дмитрий Фурман // *Свободная мысль*. – 1993. – № 1.
22. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith / Andrew Wilson. – Cambridge UK, 1997.
23. Shekhovtsov A. The Creeping Resurgence of the Ukrainian Radical Right? The Case of the Freedom Party / Anton Shekhovtsov // *Europe-Asia Studies*. – 2011. – No. 2.
24. Shevel O. The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine / Oxana Shevel // *Slavic Review*. – 2011. – No. 1.
25. Motyl A. Containing the Con / Alexander Motyl // *Kyiv Post*. – 2011. – May 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kyivpost.com/news/opinion/op_ed/detail/66453/
26. Kuzio T. 'Directed chaos' part of attack on real nationalists? / Taras Kuzio // *Kyiv Post*. – 2011. – Марц 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kyivpost.com/news/opinion/op_ed/detail/100803/
27. Чорновіл Т. Людей на Майдані для Януковича немає / Тарас Чорновіл // *Газета по-українськи*. – 2014. – 3 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/534644>
28. Гроші Тягнибока. Документи і факти // *Експрес*. – 2013. – 13 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expres.ua/main/2013/06/13/88677-groshi-tyagnyboka-dokumenty-fakty>. Продовження: 23 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expres.ua/main/2013/07/23/90789-chlenu-partiyi-tyagnyboka-diyut-reketyru>. Закінчення: 16 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.expres.ua/main/2013/09/16/93785-groshi-tyagnyboka-3-hazyayin-partiyi-svoboda>